

פרק 8

חינוך יהודי

השכלה יהודית ערב המהפכה וראשית הסובייטיזציה

הודות לרמת התירבות הגבוהה והריכוז הנמוך של היהודים בעיר הבירה, רוב הילדים עד מלחמת העולם הראשונה למדו במוסדות ההשכלה הרוסית הכללית. בשנת 1911 בבתי הספר של משרד החינוך למדו בפטרבורג 3,665 תלמידים יהודים. יהודים היוו 5% בגימנוזיות ובבתי הספר הריאליים בהתאם לתקן שנקבע בשנת 1908 עבור ערי הבירה. מספר רב של יהודים למדו גם בבתי הספר למסחר, במכללות לכלכלה וכו', בהם שיעור 'הנומרוס קלאוסוס' היה הרבה יותר גבוה מבשאר חלקי רוסיה.

החל ב-1887 הוגבלה קבלתם של היהודים למוסדות להשכלה גבוהה בפטרבורג עד 3% והכניסה הייתה סגורה בפני היהודים לאחדים מהם, כגון המכון להנדסת התחבורה, האקדמיה הצבאית לרפואה ולמכון להנדסת חשמל. לאחר שבשנים 1905-1908 קיבלו המוסדות להשכלה גבוהה אוטונומיה, הם ביטלו בתקנונים שלהם את שיטת 'הנומרוס קלאוסוס' וכתוצאה מכך אחוז היהודים בהם עלה מאוד. מאוחר יותר שוב חזרו להגבלות הישנות. אולם עדיין בשנת 1911 אחוז היהודים במוסדות להשכלה גבוהה היה גבוה מהמותר והיווה 7,8% באוניברסיטה ובממוצע 8,9% במכוני הטכניים.¹

כך הצעירים היהודים שלא התקבלו יכלו לפנות למכון הפסיכו-נוירולוגי הפרטי, שנוסד ב-1907 על ידי פרופ' ולדימיר בכטרב או לנסוע ללמוד בארצות חוץ. אולם עם תחילת המלחמה נסגרה גם האפשרות האחרונה. נכון שבאוגוסט 1915 הוענקו ברוסיה הקלות לגבי קבלה ללימודים למשתתפי המלחמה ולמשפחותיהם וכתוצאה מכך התקבלו לאוניברסיטת פטרוגרד למעלה מ-600 סטודנטים יהודים.² אולם ההטבות האלה לא הספיקו, כדי שכל הרוצים ללמוד יכלו לממש זאת בלי אפלייה. מתוך חיפוש אחר פתרון כלל-רוסי של בעית ההשכלה הגבוהה לנוער היהודי נפתח ב-31 בינואר 1917 ביקטרינוסלב מכון פוליטכני יהודי, שהציבוריות הפטרוגרדית שיחקה תפקיד חשוב בהיווסדו.³

פעילות האופ"ה הטביעה את חותמה על מערכת ההשכלה היהודית בעיר הבירה. בנושאי ההשכלה בבתי הספר עסק גם ארגון למתן ההשכלה היסודית לילדים יהודים בפטרוגרד וההנהלה האדמיניסטרטיבית של בית הכנסת הגדול.⁴

החינוך הטרום בית הספר היה בניהולה של אוז"ה ושל הארגון היהודי לחינוך ולהשכלה של פטרוגרד. בגני הילדים למדו לא רק הילדים של הפליטים, אלא גם ילדי היהודים הוותיקים, אם כי ברוסיה לא היו קיימות עד אז מסגרות חינוך לגילאים טרום בית הספר.

אחד המוסדות הוותיקים של קהילת פטרוגרד היה בית היתומים. משנת 1880 שכן בית היתומים בבניין שנבנה למטרה זו באי ואסילייבסקי. הבית התקיים בעיקר על כספי בארוני גינצבורג.⁵ התקבלו בו יתומים מגיל 3 עד 13. בית הספר ליד בית היתומים העניק השכלה בהיקף של בית ספר יסודי ולימוד מלאכה.

אופ"ה הייתה גאה במיוחד בשני בתי הספר המקצועיים לבנים ולבנות היהודים. בראש עמד משה יוגנבורג. בתי הספר שכנו בבניין קהילתי בסמוך לבית הכנסת הגדול. הבנים למדו שם מסגרות ונגרות, הבנות למדו את מקצוע התפירה. הודות למימון שהגיע מההנהלה האדמיניסטרטיבית של בתי הכנסת היה שכר הלימוד לא גבוה. בניהם של הורים עניים למדו בחינם. ההוראה התנהלה בלשון הרוסית.⁶

רמה גבוהה של לימודים העניקה לתלמידי הגימנזיה היהודית של איליה אייזנבט, שנפתחה ב-1906. תוכנית הלימודים של הגימנזיה כללה לימודים כלליים וכן עברית, היסטוריה של מדעי היהדות ותנ"ך. רוב התלמידים שסיימו את הגימנזיה התקבלו אחר כך למוסדות להשכלה גבוהה.⁷ אלה שלא למדו בבתי הספר היהודיים יכלו ללמוד במערכת המסונפת של חוגים וקורסי ערב לכל הגילים וכן לשמוע הרצאות על נושאים פופולריים, שהוכנו על ידי ארגוני התרבות היהודיים. במיוחד בלטו הקורסים של שפת התנ"ך והיסטוריה של תקופת התנ"ך, שאורגנו בסוף 1912 על ידי הרב משה אייזנשטדט עבור סטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה ותלמידי בתי הספר התיכוניים.⁸ פעילי ציבור בפטרוגרד הקדישו תשומת לב רבה להשכלה יהודית מחוץ לכותלי בית הספר, שכן רק באמצעותה אפשר היה להעביר יסודות הידע ביהדות לנוער, המפוזר במוסדות הלא יהודיים להשכלה. רמת ההוראה של היהדות בבתי הספר הכלליים של פטרוגרד הייתה לא גבוהה. הרב אייזנשטדט, שנאלץ לבחון תלמידים של מוסדות הלימוד הכלליים במקצוע הדת (בלי ציון במקצוע זה אי אפשר היה לקבל תעודת בגרות) חשף לעתים קרובות אי ידיעה כמעט מוחלטת של הנושא.⁹

הורים אחדים שאפו להעניק לילדיהם השכלה יהודית מסורתית בגיל צעיר, לפחות בתור השלמה להשכלה הכללית. ב-1910 בפטרבורג היו רשומים 33 חדרים, בהם 35 מורים לימדו 176 תלמידים ו-211 תלמידות.¹⁰ חלק מהילדים למדו תורה ועברית אצל מורים פרטיים.

בפטרבורג לא היו קיימות ישיבות. אפשר היה לקבל תואר ביהדות בפקולטה ללימודי המזרח באוניברסיטת פטרבורג, שבין בוגריו היו גם פעילים יהודיים כגון: הבארוך דוד גינצבורג,¹¹ אברהם הרכבי ואיסק מרקון. אולם הציבוריות של פטרוגרד חלמה על הקמת בית ספר חילוני יהודי גבוה. הניסיון הראשון בדרך להקמתו היה ארגון קורסים פרטיים למזרחנות על ידי הבארוך דוד גינצבורג, שנפתחו ב-1908 ופוזרו מעט אחרי תחילתה של מלחמת העולם הראשונה.¹² בקורסים לימדו ד' גינצבורג, ל' כצנלסון,¹³ ש' דובנוב. למרות המספר הקטן של הסטודנטים ותקופה קצרה של קיום הקורסים, היו בין בוגריהם אנשים יוצאי דופן, למשל המומחה לתנ"ך והפילוסוף יחזקאל קאופמן, הסופר העברי צבי וויצלבסקי, הנשיא לעתיד של מדינת ישראל שניאור-זלמן רובשוב (שז"ר), חוקר ספרות פוסט-תנ"כית סולומון צייטלין, חוקר היהדות ביוון העתיקה יהושע גוטמן.

רעיון הקמתו של בית ספר גבוה ליהדות קיבל סיכוי למימוש אחרי שמאיר קריינין תרם בינואר 1917 200,000 רובלים לרכישת הבית ברחוב סטרמיאניה כדי לשכן שם את ועד אופ"ה, את הספרייה והמוסד היהודי להשכלה גבוהה. ועדה מיוחדת של אופ"ה ובראשה לב כצנלסון ואחרי מותו מיכאל קולישר עיבדה את תוכנית הלימודים של המוסד.¹⁴ ההכנות לפתיחת האוניברסיטה היהודית הלכו והתקדמו גם הודות ללחץ הסטודנטים בפטרוגרד, שזהותם הלאומית התגבשה במהלך המלחמה ואשר פנו ללא הרף לכצנלסון, לדובנוב ולאיזנשטדט עם בקשה להרצאות בעיקר בתחום ההיסטוריה היהודית.¹⁵

הצו מיום 21 במרס 1917, אשר ביטל את אי השוויון בין העמים, איים על קיומם של בתי הספר היהודיים, מכיוון שההורים התחילו עכשיו לרשום את ילדיהם למוסדות החינוך הכלל-רוסיים. גם המורים הטובים ביותר התחילו עכשיו לעבור לבתי הספר הרוסיים, בגלל תנאי העבודה המשופרים בהם. פעילי ההכשלה היהודית בפטרוגרד הציעו לשר החינוך של הממשלה הזמנית לכלול את בתי הספר היהודיים במערכת החינוך הכללית, אולם לא עשו לשם כך צעדים ממשיים.¹⁶

במאבק שהתפתח למען זכויותיהם של המורים ולדמוקרטיזציה של בית הספר עמדו בראש מורים מפטרוגרד. ארגון המורים היהודיים בפטרוגרד הוציא קריאה, בה נאמר:

סוף-סוף הגיע הרגע, בו עשוי להתגשם חלק ניכר ממה שחלמנו במהלך שנים ארוכות... עכשיו, כאשר כל המדינה וכל קבוצה בנפרד ניגשת לארגון כוחותיה... אנו, היהודים, חייבים בלא דיחוי לממש ולייצב את זכויותינו התרבותיים הטבעיים...¹⁷

ביוני 1917 התקיימה בעיר הבירה הועידה הכללית הראשונה של המורים היהודיים בהשתתפות 137 צירים, נציגיהם של כ-1500 מורים עבריים, שמטרתם הייתה להגדיר מדיניות לאומית אחידה בתחום ההשכלה. בועידה התלקחו ויכוחים לוהטים על הנושאים: לשון ההוראה ומקומם של מקצועות הדת בתוכנית הלימודים בבתי הספר. ניצחו תומכי היידיש שהשיגו החלטה, בה נאמר, שבית הספר היהודי העממי צריך להיות בלא תשלום, כללי, חובה, הכולל שמונה כיתות, אחיד וחילוני. על בתי הספר הציבוריים והפרטיים נאמר, שניתן להכלילם ברשת הלימודים הכללית ולקבל מימון ממוסדות ממלכתיים בתנאי, שהמקצועות הדתיים לא ייכללו בתוכנית הלימודים. בנוגע לבתי הספר הדתיים, הרי שהם צריכים להתקיים על חשבון ההורים. ההוראה בבית הספר העממי צריכה להתנהל ביידיש ומותר ללמד עברית וספרות עברית כחלק מהתרבות היהודית החל בבית הספר היסודי. בכנס הוקם ארגון המורים היהודיים הכל-רוסי ונבחרה לשכה מרכזית שלו, בה מחצית המקומות תפסו המורים מפטרוגרד. מורי העברית לא השתתפו בהצבעה על הנושא שדן בדמותו של בית הספר העתידי והקימו ארגון מקצועי משלהם.¹⁸

למרות ההחלטות של ועידת המורים, השינוי בתוכנית הלימודים, שהתחיל להתממש בגימנזיה של אייזנבט בקיץ 1917, בהחלט לא התאים לעקרונות שהוצגו בכנס. הציבוריות היהודית רכשה את הגימנזיה מבעליה הקודם ושינתה את שמה לגימנזיה יהודית ציבורית של העיר פטרוגרד. הוחלט להנהיג בה השכלה קלאסית על בסיס הוראה מאומצת של עברית, לימוד הספרות של ימי הביניים ולשון יוונית עתיקה. התוכנית הציבה יעד לספק לבוגריה סיכוי להתקבל לבית הספר הגבוה למדעי היהדות שעמד לקום. כיושב ראש הועדה לשינוי תוכנית הלימודים של הגימנזיה נבחר המורה להיסטוריה יהודית בניצחון דינבורג (דינור).¹⁹ כתוצאה מהפיכת אוקטובר נשארה התוכנית החדשה רק על הנייר.²⁰

מייד אחרי פרוץ מהפכת פברואר זרזה הועדה לעריכת תוכנית הלימודים של בית הספר הגבוה למדעי היהדות את הצעדים לארגונו. תוכנן להקים שלוש פקולטות: לשפות, קולטה להיסטוריה ולתלמוד. מקימי בית הספר קיוו לקבל את התמיכה הכספית מאופ"ה, מהארגון לעידוד ההשכלה הגבוהה ומקהילות פטרוגרד, מוסקבה, קייב, אודסה, חרקוב ויקטרינוסלב. הספרייה אמורה הייתה להתבסס על אוספי ספרים פרטיים של א. הרכבי ולי כצנלסון, שתרמו אותם לקהילה. אולם החרפה של בעיות כספיות במערכת ההשכלה היהודית שהתרחשה לקראת סוף 1917 גרמה להפסקת פעילותה של הועדה.²¹

התווה ובוהו הפוליטי והכלכלי ששרר בעקבות ההפיכה הבולשביקית השפיע קודם כל על ההשכלה הלא פורמלית. גם מערכת החינוך בבתי הספר נפגעה, אבל עדיין המשיכה לפעול. מצבה בתחילת

1918 תואר בדין וחשבון של הועדה המיוחדת של מועצת הקהילה של פטרוגרד (טבלה 21). דו"ח הועדה עסק ב-3 בתי ספר יסודיים, 2 בתי ספר מקצועיים, 2 גימנוזיות, בית יתומים, 2 גני ילדים ו-6 חדרים, כשרשימת החדרים אינה מלאה. לקראת תחילת 1918 קיבלה השכלה יהודית כ-1400 תלמידים, כלומר כרבע מהילדים היהודיים בגיל בית הספר.²²

טבלה 21

בתי ספר יהודיים יסודיים ותיכונים בפטרוגרד בסוף 1917

מוסד לימודי	מס' הלומדים	מס' המורים	תקציב (1,000 רובלים)
גימנזיה של אייזנבט	350	23	12
גימנזיה של רובע פטרוגרדסקי	120	אין נתונים	אין נתונים
2 בתי הספר המקצועיים של אופ"ה	315	14	90
בית ספר מקצועי של רובע פסקובסקי	147	6	40
בתי ספר יסודיים: בית הספר "עבריו"	135	7	40
בית הספר "צדקה גדולה"	60	3	18
בית יתומים	63	7	67
2 גני ילדים של ארגון החינוך וההשכלה	55	4	20
חדרים: חדר "תפארת ישראל"	31	2	15
חדר "מגן דוד"	53	3	12
חדר של רובע ויבורגסקי	25	1	4
חדר של רובע נארבסקי	20	1	15
2 חדרים נוספים	אין נתונים	אין נתונים	אין נתונים

הלאמת הבנקים והמשבר הכספי נטלו ממוסדות הלימוד היהודיים את אותם אמצעים צנועים, שהיו להם. גם הארגונים והאנשים הפרטיים שעד עתה תמכו בבתי הספר נפגעו מהמשבר. בסוף קיץ 1918 התחיל הקומיסריון לענייני ההשכלה הלאמה וארגון מחדש של מוסדות הלימוד. כל הסוגים של בתי הספר, שהיו קיימים עד עתה, הפכו ל'בתי ספר אחידים לעמל' והיו אמורים להיות בסיס לחינוך הקומוניסטי של הנוער. הצו של הקומיסריון לענייני ההשכלה מ-21 באוקטובר 1918 על בתי הספר של המיעוטים הלאומיים דרש הפיכת בתי הספר הלאומיים לבתי הספר האחידים לעמל. על סמך הצו הזה נמסרו בתי הספר יהודיים כלליים ומקצועיים לניהולה של תת-מחלקה היהודית של מחלקת המיעוטים הלאומיים בקומיסריון המחוזי של החינוך (גובקומפרוס).²³

לאחר שהציבור היהודי בפטרוגרד איבד את בתי הספר שלו, הוא עדיין הוסיף להיאבק על קיומם. בדצמבר 1918 בתגובה לדרישה של השלטונות להוציא מתוכנית הלימודים הוראה של הדת והלשון העברית, החליטה מועצת הקהילה לפנות למוסקבה ולבקש רשות להרחיב הוראה של

מקצועות יהודיים בבתי הספר שכבר הולאמו.²⁴ הפנייה לא הועילה, מכיוון שבקיץ 1919 החליט הקומיסריון לענייני השכלה שעברית היא לשון זרה ואסר את הוראתה בבתי הספר היסודיים. ורק באופן זמני המשיכו ללמד עברית בכיתות הגבוהות של בתי הספר.²⁵

בשעה שבתו הספר היהודיים עברו שינוי יסודי, הרי שהחדרים בכלל לא זכו להכרה מצד השלטונות הסובייטיים והיו צפויים לחיסול טוטלי כמוקדי הפצת האמונות התפלות והקנאות הדתית. כפי שהצהיר אחד המנהיגים של היבסקציה שמחה טומסינסקי: "אנו מעדיפים שהילדים היהודיים יתרוצצו ברחובות ושליכו אבנים בחלונות, מאשר שיבקרו בתוך המורסות המוגלתיות של הרוח – החדרים ובתי הספר הישנים".²⁶ לאחר שהחדרים הוכרזו כבלתי חוקיים והולאמו כל בתי הספר, לא הותרו השלטונות לילדים היהודיים שום אפשרות לקבל השכלה, אלא במערכת בתי הספר הממלכתיים.

התפתחותו של בית הספר היהודי הסובייטי

משנת 1920 היו בתי הספר היהודיים כפופים לא רק לתת-מחלקה היהודית של גובקומפרוס, אלא גם ליבסקציה של הוועד המחוזי של המפלגה בפטרוגרד. בשנים 1920-1921 עסקה היבסקציה בעיקר במציאת מקומות ל-300 יתומים יהודיים, שהגיעו ממקומות הפרעות באוקראינה.²⁷ להלן תיאור המעבר, כפי שנכרת בזכרונו של ילד ונרשם על ידי העיתונאי כעבור עשר שנים:

אירגנו רכבת מיוחדת לילדים. תחילה עד קייב, בקרונות משא, קרונות לבהמות ואחר כך קרונות של בית חולים נייד. נסענו לאט, כפי שנסעו באותן שנים. מקייב עד פטרוגרד נסענו חודשיים או שלושה. קפאנו בדרך... אחר כך חילקו לכולנו בגדים חדשים מאמריקה. קיבלתי מקטורן מקטיפה, מכנסיים קצרים ומגפיים גבוהים עם שרוכים.²⁸

במבצע ההעברה של הילדים, שמומן על ידי הגיוינט, השתתפו גם 'קולטור-ליגה', אוז'יה, יקופ'יו וכנראה גם בתי הכנסת של פטרוגרד. הארגונים הציבוריים קיבלו אישור לעבוד רק תחת השגחתה הצמודה של היבסקציה.²⁹ לקראת ה-1 בנובמבר 1920 עלה מספר הילדים במוסדות החינוך של פטרוגרד על אלף. למעלה ממאה מהם היו בני גיל טרום בית הספר, שביקרו בשלוה גני ילדים יהודיים או ילדים שהתגוררו בבית היתומים. הילדים בגיל בית הספר ביקרו בשלושה בתי הספר היהודיים ושלושה בתי היתומים.³⁰ בהתחשב בצמצום החרף של אוכלוסיית פטרוגרד ניתן לומר, שבתי הספר היהודיים הקיפו אפילו חלק גדול יותר מהאוכלוסייה יהודית יותר גדולה מאשר בשנת 1917. אולם הרכב התלמידים השתנה. בתי הספר התמלאו ביתומים, שהגיעו ממקומות אחרים,

ולא הייתה להם ברירה ואילו תושבי העיר המקוריים נמשכו לבתי הספר הסובייטיים של המיעוטים הלאומיים עוד פחות מאשר לחינוך היהודי לפני המהפכה.

הקצבות של הוועד הפועל לא הספיקו כדי לספק השכלה כללית בחינם, שהובטחה על ידי הבולשביקים. כך, בבתי היתומים אכלו הילדים "קליפות תפוחי האדמה הקפואות, כולם קפאו מקור, בכיתות קפא הדיו, על התקרות בחדרי השינה היה שלג".³¹ לקראת 1922, למרות תחילתה של מדיניות הנאפ, היה מצבם של בתי הספר בפטרוגרד, לפי הערכת השלטונות עצמם, בכי רע. רק הנהגת התשלום הדיפרנציאלי עבור הלימודים בשנת הלימודים 1922-1923 איפשרה להעלות את תקציב ההשכלה העממית ולהכפיל את שכרם של המורים. אחרי הצעדים האלה מצבם של בתי הספר התחיל להשתפר.³²

בסתיו 1922 היו בפטרוגרד שלושה בתי ספר יהודיים יסודיים ובהם 430 תלמידים, בית ספר תיכון עם 200 תלמידים ושישה בתי יתומים ל-500 ילדים. מצבם של מוסדות החינוך היהודיים לילדים בפטרוגרד היה טוב יותר מאשר של מוסדות אחרים הודות לעזרתו של הגיוינט, אשר הועברה באמצעות הוועד הציבורי היהודי. המורים התחילו לקבל עזרה כספית ומענקי מזון קבועים.³³ הגדול מבין בתי הספר היהודיים היה בית הספר הלאומי מס' 5, בעל 9 כיתות לימוד, שהוקם מבתי הספר המקצועיים של אופ"ה. בתחילת 1921 למדו בו 260 ילדים. חמישית מהתלמידים היו חניכי בית היתומים הסמוך. מהעבר נותרה בבית הספר ספרייה, בית המלאכה לתפירה וכרכייה.

על יסוד בית היתומים הוקם בית הילד, פנימייה ובית ספר יסודי (ב-1923) קיבל בית הספר מס' 14). בבית הספר הייתה ספרייה ובתי מלאכה. הודות למנהלו, מומחה למוסיקה עממית זינובי (זוסמן) קיסלגוף בלט בית הספר בהוראה מקצועית של כל מקצועות המוסיקה.

בנוסף לכך היו עוד שני בתי ספר יהודיים ברחוב טרואיצקיה וברחוב סרגייבסקיה, בהם למדו בעיקר חניכי בתי היתומים הסמוכים. ברחוב טרואיצקיה היו גם שני בתי ספר מקצועיים טכניים של אורט. כדי לצייד את בתי הספר האלה העביר הגיוינט לוועדת הקהילות היהודיות של פטרוגרד 6,000 דולר.³⁴ בבתי הספר היהודיים היו ילדים רבים מערי השדה, שלא שלטו בשפה הרוסית, ולכן כשפת ההוראה הונהגה בכיתות אחדות הלשון יידיש. יחד עם זה, בהתחשב ברמתם התרבותית הגבוהה של התושבים הותיקים, הם לא אולצו לרשום את ילדיהם לבתי הספר היהודיים.

בממוצע למדו בבתי הספר בשנים 1925-1926 בכל הרפובליקה הרוסית עד 20% בקרב הילדים היהודיים, בשעה שבלנינגרד היה השיעור הרבה יותר נמוך. בהמשך הוא ירד עוד יותר. ב-1929 – מכל אלף גרמנים שהתגוררו בלנינגרד למדו בבתי הספר הלאומיים 38 תלמידים, מבין הפולנים –

16, מבין האסטוניהים – 13, לטבים – 11 ויהודים – רק 5.³⁵

1931- במהלך המבצע לאינטרנציונליזציה של בתי הספר, אוחדו בתי ספר לאומיים אחדים בלנינגרד תחת הכינוי 'תשלובות בינלאומיות'. 'תשלובות' ראשונה כזו עבור 3,000 תלמידים הוקמה ברובע אוקטיאברסקי מבתי הספר הרוסי, הפולני, הגרמני והיהודי. היה זה למעשה שלב ראשון לקראת חיסול של בתי הספר ללאומיים. במחצית השניה של שנות השלושים הכיתות הוסיפו בינתיים להיות לאומיות. לפי עדויות שונות שררה בהם האנטישמיות כתופעה די שכיחה.³⁶

בשנות ה-30 נותר בלנינגרד בית הספר היהודי היחיד והוא חטיבת ביניים מס' 14 באי ואסילייבסקי, שב-1933 הפך לבית הספר התיכון מס' 11. ב-1931 היו בו רק 267 תלמידים וב-1934 - 320.³⁷ בראש בית הספר ובית היתומים שלידו עמד כקודם זינובי קיסלגוף, אחד מיאנשי הציבור היהודי לשעבר, שספג פגיעות בלתי פוסקות מצד השלטונות. בית הספר באי ואסילייבסקי לא הזכיר כמעט במאומה את הבית הספר היהודי הסובייטי הטיפוסי, שהיה נחות מכל הבחינות מבית הספר הרוסי. רמת התלמידים בכל המקצועות הייתה שם גבוהה למדי. קיסלגוף בחר את מוריו בתשומת לב מרובה.³⁸ כאשר היה צריך להיפטר ממועמד בלתי רצוי, הוא נהג להציב דרישה – ידיעת יידיש. עד אמצע שנות ה-20 רוב תלמידי בית הספר היו ילדי בית היתומים, אבל בהמשך הצטרפו אליהם ילדים שהתגוררו באזור. בעיני הוריהם היו לבית הספר שני יתרונות גדולים: הוראה איכותית והעדר אנטישמיות.

ילדי בית היתומים היוו את הגרעין הלאומי של בית הספר. הם שלטו יותר טוב בלשון היידיש. אולם ההוראה בבית הספר התנהלה ברוסית, מכיוון שבמשפחות של ילדי האזור דיברו רוסית. את לשון היידיש למדו כמו שפות זרות אחרות ובקרב התלמידים לא נחשב כמכובד לקבל ציונים גבוהים במקצוע זה.³⁹ הניסיון שנערך בשנות השלושים להורות את כל המקצועות ביידיש הביא לירידת הציונים ונאלצו לוותר על הרעיון.

לא נותרה לקיסלגוף ולצוות מוריו ברירה אחרת, אלא להחדיר את התרבות היהודית באמצעות פעילות חוץ כיתתית, בחוגים ובקבוצות ללימוד מוסיקה ופולקלור. ידידיו של קיסלגוף, משוררי יידיש ידועים איזיה חאריק ואיציק פפר, הזמר מיכאל אפלבאום, השחקנים סולומון מיכואלס ובנימין זוסקין ביקרו לעתים אצל התלמידים. הגורם החשוב בליכוד התלמידים ובחינוך הלאומי היו יציאות של ילדי בית היתומים לחופשת קיץ. המנהל נהג לשכור לחודשי הקיץ מחנכים דוברי יידיש, כדי שהילדים ילמדו באותו זמן את השפה. בערבי הקיץ החמימים מחוץ לעיר נהגו לשיר שירי עם, שהמנהל עצמו ידע וביצע נהדר.⁴⁰

ב-1937 נותרו בלנינגרד רק 14 בתי הספר של כל המיעוטים הלאומיים. מכיוון, שפרט לבית הספר מס' 11 לא היו כבר בתי ספר יהודיים אחרים, העיתון *Tribuna* כתב עליו לעתים קרובות. ילדי בית

היתומים, שלא ראו הרבה נחת בחיים, העריצו את קיסלגוף. הוא היה אמיץ לב והיה מסוגל לצאת בעיתונות נגד האנטישמיות של תלמידים מבתי הספר השכנים ביחס לתלמידיו, אפילו כאשר פרסומים כאלה היו כבר לא מקובלים.⁴¹ הוא לא חשש להתכתב עם תלמידיו לשעבר, שהיגרו לארצות חוץ וביניהם היו גם הכנר המפורסם יאשה חייפץ. כאשר בסוף 1937 נעצר המורה לציור, כתב קיסלגוף עבורו חוות דעת טובה והדבר השפיע על שחרורו של המורה.

ב-12 ביוני 1938 עצרו אנשי הנקו"ד את זינובי קיסלגוף הקשיש והכפוף. למרות אוירת הפחד ששררה אז, לא הסכימו התלמידים לראות במנהלם הזקן 'אויב העם' ופעלו לשחרורו בועד המחוזי של הקומסומול. כמעט אחרי שנה, במאי 1939 שוחרר קיסלגוף. תוך כדי החקירות עינו אותו ופגעו בראותיו והוא מת אחרי שבועיים. בהלווייתו השתתפו המוני תלמידיו, הוריהם ומורים מבתי הספר האחרים. ארונו היה עטוף בכיסוי אדום מעוטר במגן דוד גדול. בסתיו 1938, כאשר חיסלו את בתי הספר הלאומיים בלנינגרד⁴² הפסיקו גם לכנות את בית הספר 'בית ספר יהודי'.

המכון למדעי היהדות

למרות שבית הספר היהודי עבר את תהליך הסובייטיזציה מייד אחרי מהפכת אוקטובר, המאבק של הציבוריות להקמת מוסד יהודי עצמאי להשכלה גבוהה נמשך בפטרוגרד עד אמצע שנות העשרים. ההכנות לפתיחת המכון למדעי היהדות התחדשו כבר בתחילת 1918. תוכנית הלימודים הייתה חילונית לחלוטין והדבר גרם לביקורת של חלק מן הציבוריות היהודית.⁴³ אחד התומכים העיקריים בהקמת המכון היה ההיסטוריון שמעון דובנוב, אשר סבר שבתקופת החורבן יש לשמור על מיקוד הידע ביהדות.

והנה אנו ישובים ליד השולחן ומבשרים זה לזה את ספקותינו, האם אפשרית עלטה כמו זו שמקיפה אותנו. שאול גינזבורג הביע את דעתו ואמר, שאולי יהיה זה מן ההגיון לחכות עד אשר יסתיים כל השיגעון הזה. אולם סמיון מרקוביץ' חלק על דעתו ועד כמה נשמעה ההתנגדות הזו משכנעת יותר, שכן הייתה מוכתבת על ידי תחושת הגאווה האופיינית כל כך לדובנוב! "למה אתה מתכוון, כשאתה סח על עלטה? – שאל, כשהוא סוקר את היושבים במבטו החודר. – כמובן מסביבינו חשכה, חושך מצרים. אבל מתי מדליקים נר? לאור היום? עלינו ללמוד מהעבר..."⁴⁴

תפקיד מיוחד בהקמתו של המכון למדעי היהדות, שכונה תחילה האוניברסיטה העממית היהודית של פטרוגרד, שיחק סגן הקומיסר לחינוך זרח גרינברג, אשר הקדיש רבע מיליון רובלים לפרויקט הזה.⁴⁵ כנראה שגרינברג, אשר בו זמנית השקיע מאמצים ל'פרולטרזציה' של בית הספר היהודי

היסודי והתיכון, לא התנגד לשמור על מרכז אליטיסטי למדעי היהדות. הוא כמובן הביע את רצונו, שרוב הפרופסורים יהיו קומוניסטים או לפחות סוציאליסטים, אבל, כל עוד לא נמצאו כאלה, הוא לא נמנע מלהזמין את מתנגד השלטון הסובייטי דובנוב, או את הרב אייזנשטדט או את הציוני יו' ברוצקוס.⁴⁶

האוניברסיטה נפתחה בפברואר 1919, לקראת סוף השנה היא שכנה בדירה רחבת ידיים ברחוב טרואיצקיה. כרקטור האוניברסיטה נתמנה מומחה להיסטוריה של יהודי מערב אירופה שמואל לוזינסקי⁴⁷ וכמזכיר אקדמי – מומחה לתולדות הספרות היהודית סרגיי (ישראל) צינברג. במהלך שלוש השנים הראשונות של קיום המכון עסקו בו בהוראה המרצים הטובים ביותר בפטרוגרד.⁴⁸ חלקם של המדענים ראו באוניברסיטה היהודית מקלט זמני ובהזדמנות הראשונה היגרו מרוסיה. את מקומם תפסו מרצים חדשים: משה אייזנשטדט, שלום גנלין, ישראל סוסיס, ישראל פראנק-קמנצקי, בר שולמן.⁴⁹ כנראה שבשום מקום בעולם לא היה באותה עת צוות מרצים למקצועות היהודיים כה מעולה, שעבד בנוסף לכל בשכר נמוך ביותר. ההרצאות נערכו בעיקר ברוסית, אבל לפעמים גם ביידיש.⁵⁰ בסמסטר הראשון לא היה סידור הוראה קבוע. הגיעו להרצאות לא יותר מעשרים מאזינים, בעיקר נשים, מכיוון שרוב הגברים היו מגוייסים.⁵¹ ההרס יצר מכשולים רבים בעבודתה של האוניברסיטה. היו הפרעות באספקת החשמל. בשל העדר כמעט מוחלט של תחבורה ציבורית, נאלצו התלמידים והמרצים להגיע לאוניברסיטה ברגל.⁵² כך למשל דובנוב בן השישים היה מגיע לאוניברסיטה כשהוא חוצה את הנהר נווה על גשר טרואיצקי, שאורכו קילומטר בשעה שמסביבו נושפות רוחות עזות וקרות.

למרות זאת באוקטובר 1919 התחדשו הלימודים. עוד בקיץ הוכנה תוכנית לימודים לשלוש שנים. השנה הראשונה הייתה אמורה להיות שנת הכנה – חובה לכל הסטודנטים. אחר כך היו אמורים לחלק את הסטודנטים לחמש מחלקות: מחלקה להיסטוריה ולמדעי החברה, מחלקה לפילוסופיה, מחלקה למשפטים, מחלקה לפילולוגיה ומחלקה לאמנות. הפעם נרשמו לאוניברסיטה 256 תלמידים, אבל רק 50-60 מהם באמת הגיעו לשיעורים.⁵³

אמנם רוב המוסדות להשכלה גבוהה בפטרוגרד חוו קשיים זהים. כך למשל, רק 28 סטודנטים סיימו ב-1919 את לימודיהם במכון הטכנולוגי שהיה בין הגדולים ביותר ואילו במכון הגיאולוגי בשנת הלימודים 1919-1920 למדו רק 75 איש.⁵⁴

מכיוון שהסתבר, ששנה אחת אינה מספיקה להכשרת הלומדים, הוחלט להאריך את תוכנית החובה של האוניברסיטה היהודית לשנתיים. באופן כזה רק בשנתה השלישית לקיומה הצליחה האוניברסיטה לפתוח במקום חמש מחלקות, כפי שתוכנן, שתי פקולטות: הפקולטה לספרות

ולפילולוגיה והפקולטה להיסטוריה ומדעי החברה. בראש האוניברסיטה ניצבה ועדת פרופסורים, בה היו חברים כל המרצים ונציגי הסטודנטים. הזרוע המבצעת הייתה ההנהלה, אשר עסקה בבעיות חומריות. ליד האוניברסיטה הייתה ספרייה ובה 5,000 כרכים. מכיוון שלקורסים רבים לא היו ספרי לימוד, תוכנן להוציא לאור את עבודותיהם של הפרופסורים, אולם העדר אמצעים סיכל את התוכנית.⁵⁵

כמו לסטודנטים במוסדות אחרים להשכלה גבוהה גם תלמידי האוניברסיטה היהודית קיבלו ב-1919 חבילות מזון מקומיסריון ההשכלה. ועדה להטבת מצבם של אנשי המחקר, שהוקמה בתחילת 1920 ביוזמתו של הסופר מקסים גורקי, התחילה לספק בקביעות למרצי המוסדות להשכלה הגבוהה מוצרי צריכה יסודיים. גם פרופסורים של האוניברסיטה היהודית קיבלו את המענק והדבר הציל אותם מחרפת רעב.⁵⁶ ב-1919 עבר מיטיב האוניברסיטה ז' גרינברג למוסקבה והדבר גרם להתחזקות ההתקפות של הקומוניסטים היהודיים על האוניברסיטה היהודית. במרס 1920 סרבה מחלקת החינוך בפטרוגרד להעניק לאוניברסיטה עזרה כספית, מכיוון שבעיני השלטונות תוכנית הלימודים של האוניברסיטה היהודית לא התאימה לרוח הזמן והרכב המורים היה בהחלט לא סובייטי.⁵⁷ כדי שלמרות הכל יוכלו לקבל רישום כחוק, נאלצה ההנהלה לשנות את 'התקנון של האוניברסיטה היהודית בפטרוגרד' אך עלה בידיה לא לעשות ויתורים מרחיקי לכת לשלטון הסובייטי. בתקנון החדש הדגישו, שהתלמידים צריכים לשלוט ביידיש ובעברית ובאוניברסיטה יקבלו הדרכה לשם 'ביצוע מחקר אנליטי – מדעי של כל הבעיות התיאורטיות והמעשיות של המציאות היהודית בת זמננו'. בסתיו 1920 הוחלף שמה של האוניברסיטה למכון גבוה למדעי היהדות (מגלי"ה).⁵⁸

בסוף 1920 הגיע לעיר נציג המחלקה היהודית של הקומיסריון לענייני ההשכלה איש היבסקציה משה ליטבקוב ודרש שינוי תוכנית הלימודים של מגלי"ה, חידוש ההרכב של שומעיו והעברתו לניהולו של משרד החינוך. ליטבקוב פיטר ממשרת פרופסור את משה אייזנשטדט בגלל היותו רב, את יולי ברוצקוס בגלל ציונותו. להנהלה מונה סטודנט ששימש גם כראש התת-מחלקה של הקומיסריון לענייני ההשכלה בפטרוגרד פ' לייטמן.⁵⁹

החלטה בנוגע לקיומו של מגלי"ה ועל תקציבו נדחתה בשל קביעת תקציב למוסד מתחרה – המכון לפילולוגיה, היסטוריה וספרות יהודית במוסקבה. בינתיים המצב החמיר, מכיוון שממאי 1920 לא הגיעו כספי הממשלה למגלי"ה והתרומות הפרטיות קטנו מהרגע בו נודע, שהמוסד עובר להיות ממלכתי. הקומיסר פ' לייטמן נסע שלוש פעמים למוסקבה וניסה לזרז את העניינים ולהוכיח שבעיר הבירה החדשה יהיה קשה יותר לארגן מכון יהודי בשל העדר חוקרים וספריות, מאשר

בפטרורגד.⁶⁰ אולם היבסקציה העדיפה לתמוך במוסדות 'התרבות של הפרולטריון', שזה עתה נולדו, כגון הוועדה הפילולוגית של יצחק זרצקי, הקתדרה ליהדות ליד הפקולטה לפדגוגיה של אוניברסיטת מוסקבה השנייה והקתדרה של האוניברסיטה הקומוניסטית למיעוטים לאומיים במערב.⁶¹ כך בעצם הפך מגלייה לזמן מה שוב למוסד ציבורי והדבר הבטיח לו חופש פעולה מסוים.⁶² אולם התשתית הכלכלית של המכון למדעי היהדות הוסיפה להיות בלתי יציבה. המרצים לא קיבלו את שכרם. הסטודנטים נאלצו לעבוד וללמוד והדבר פגע בהתקדמותם האקדמית ואילצה את הרקטור לפנות בבקשת סיוע לציבוריות היהודית ברוסיה ובארצות חוץ. ואמנם הטיפול נשא פרי והמכון קיבל כספים מהגוינט.⁶³

הודות לסיוע מאמריקה השתפר המצב במכון וב-1922 אפשר היה להחמיר את הדרישות מהמועמדים בקבלתם ללימודים. רוב הלומדים נימנו על הנוער הלומד, שבא במקום ציבור מעורב של השנים הראשונות. בין הלומדים היו מספר נוצרים. במסגרת העזרה שהוענקה על ידי הגוינט לאינטליגנציה היהודית הרעבה, קיבלו גם הסטודנטים של המכון חבילות מזון.⁶⁴

חלפה כמעט שנה והשלטונות שוב התחילו להתעניין במכון למדעי היהדות, התחילו לכסות חלקית חלק מתקציבו ולהתערב בענייניו הפנימיים. ב-1923 במקום אהרון שטיינברג שהיגר לברלין, העבירה היבסקציה להנהלת המכון את המנהל לשעבר של המחלקה היהודית בגובנאץ של פטרורגד ישראל סוסיס, בעל ניסיון בתחום הסובייטיזציה וחיסול מוסדות יהודיים ותיקים.⁶⁵ בסתיו נערך 'טיהור' בקרב הסטודנטים. לקראת אביב 1924 הוקמו במכון תא המפלגה הקומוניסטית ותא הקומסומול, בהם היו 4 קומוניסטים ו-25 חברי קומסומול.⁶⁶ המכון שוב שינה את שמו, הפעם למכון להיסטוריה ולספרות יהודית. באביב נסעו תלמידיו למוסקבה לסדנה לעבודה מעשית (ובעצם לשטיפת מוח) בקתדרה למדעי היהדות באוניברסיטה הקומוניסטית של ארצות המערב. תיכננו לערוך מסע של משלחת אתנוגרפית לאוקראינה. ניתן להניח, שננקטו צעדים נוספים לשם סובייטיזציה של המכון.⁶⁷ רק לוזינסקי שמר עדיין את משרתו של רקטור. ב-1925 הודיעה היבסקציה בתחושת ניצחון לועד המפלגה המחוזי: "המכון היהודי הוא בידינו – חינוך מחדש, הנחלת מחשבה פוליטית נכונה".⁶⁸ באותה שנה, במסגרת 'הסדרת מצבם של מוסדות להשכלה גבוהה בלנינגרד' נסגר המכון למדעי היהדות, כנראה לפני שהצליחו להפכו למכון סובייטי. שלושה פרופסורים – לוזינסקי, קראסני-אדמוני ומרגולין פנו לועד הפועל המרכזי של ברה"מ עם הצעה לפתוח בלנינגרד מכון כלל-סובייטי לחקר היהדות במקום המכון שנסגר, אולם יוזמה זו לא הביאה פרי.⁶⁹ במהלך שש שנים של קיומה של האוניברסיטה היהודית סיימו אותה לא רבים. רוב

הנוער היהודי של לנינגרד שאף לקבל השכלה לא יהודית, אלא השכלה גבוהה כללית, שהבטיחה קליטה מוצלחת בחברה החדשה.

המחלקה היהודית של המכינה הקדם-אקדמית לפועלים ליד האוניברסיטה הממלכתית בלנינגרד

המחלקה היהודית של המכינה הקדם-אקדמית לפועלים ליד האוניברסיטה הממלכתית בלנינגרד, שהוקמה בשנה בה נסגר המכון הגבוה למדעי היהדות, סייעה לרבים מהצעירים להתגבר על המכשולים החברתיים, ההשכלתיים והתרבותיים ולהתקבל למוסד להשכלה גבוהה. המחלקה הייתה אחד המוסדות האחרונים בעיר, בהם הן התלמידים והן לשון ההוראה היו יהודיים.

המכינות לפועלים הוקמו ליד האוניברסיטאות וליד המוסדות להשכלה גבוהה בשנים 1919-1920 כדי ליצור רובד סטודנטים, שיהיה נאמן לשלטון הסובייטי.⁷⁰ למכינות לפועלים התקבלו פועלים, חברי איגודים מקצועיים, שעבדו במפעלים בתור פועלים לא פחות משנתיים, חקלאים שלא ניצלו עובדים שכירים' ומקרב האנשים שלא עסקו בעבודה פיזית רק חברי המפלגה הקומוניסטית או הקומסומוול, בעלי ותק של לא פחות משלוש שנים. בשנים הראשונות כמעט ולא היו דרישות בתחום ההשכלה. המתקבלים היו צריכים לדעת היטב לקרוא וארבעת הפעולות החשבוניות היסודיות.⁷¹ הלימודים נמשכו שנתיים. מסיימי המכינה לפועלים התקבלו למוסדות להשכלה גבוהה בלי בחינות. כמות המקומות שהיו שמורים עבור מסיימי המכינות במוסדות להשכלה גבוהה עלתה מדי שנה. אולם, בשל רמת השכלתם הנמוכה ביותר של מסיימי המכינות רובם נשרו מהלימודים עוד בטרם התקבלו למוסד להשכלה גבוהה. עד 1922 מספר מסיימי המכינות שהתקבלו במוסדות להשכלה גבוהה היה קטן והשפעתם בקרב הסטודנטים אפסית. הסטודנטים הותיקים התייחסו למכינה בבוז. במרס 1922 החליטה אסיפת הסטודנטים של אוניברסיטת פטרוגרד לא לאפשר ללומדי המכינות להתקבל לארגוני הסטודנטים.⁷²

'הטיהורים' שהתחילו ב-1922 הביאו בהדרגה לשינוי איכותי של הרכב הסטודנטים לטובת הבולשביקים. ב-1923 התקבלו למוסדות להשכלה גבוהה בפטרוגרד 30% פועלים, כמעט כפליים מאשר בשנת הלימודים הקודמת. בחודש מאי 1924 התקבלה החלטה בלנינגרד על סילוק 20% מכל הסטודנטים לפי מוצאם המעמדי. בשנת הלימודים הבאה קיבלו רק מחציתם של הסטודנטים לעומת השנה הקודמת, כאשר רוב המקומות הפנויים הוצעו לבוגרי המכינות.⁷³ גם בשנים הבאות הקריטריון הפוליטי הוא שהיווה אבן בוחן בעבודתן של ועדות הקבלה למוסדות להשכלה גבוהה.

מכיוון שבין היהודים היו 'לישנציי' מחוסרי זכויות אזרחיות) רבים, לגביהם ולגבי ילדיהם הייתה המכינה הדרך היחידה להתקבל לאוניברסיטה. עבור מי שלא שלט במידה מספקת בשפה הרוסית נפתחה ב-1925 ליד המכינה של אוניברסיטת לנינגרד מחלקה יהודית, בה שפת ההוראה הייתה יידיש.⁷⁴ בנוסף למחלקה היהודית נפתחו במכינת הפועלים בלנינגרד מחלקה אסטונית, לטבית ופינית.⁷⁵ המכינה שכנה באי ואסילייבסקי בבניין, בו שכנו בעבר קורסים גבוהים לנשים (של בסטו'ז'ב), בסמוך לבית הספר היהודי, שמנהלו קיסלגוף הירצה גם במכינה. המשורר והפילולוג היידישאי מורדכה גיטליץ⁷⁶ עמד בראש המחלקה היהודית. העיתון *Leningradskaya pravda* תיאר לקוראיו את היהודי – תלמיד המכינה והדגיש את התנתקותו ממסורת האבות.

שנות ילדותו של סולומון ויאטקין עברו בחדרון צפוף של חדר בעיירה קטנה. היהודי החרדי סבר שחובתו להנחיל לבנו את שפת האבות העתיקה (הקדשה שלי – מ.ב.) עם פסוקים עתיקים של התלמוד, עם נבואות הנביאים העתיקים. במשך שנים ארוכות, מהבוקר ועד הערב שמע סולומון ויאטקין את סיפוריו של הרב הקשיש והעתיק יומין. וכאשר סיים את לימודי התלמוד, ציפתה לו העבודה במאפייה של לחם. אחרי המהפכה לא היה זמן ללמוד. היה צריך לבנות מחדש את היישוב היהודי הדל, לעבוד בתא הקומסומול, לנהל את 'הפינה האדומה', הועד של העזרה ההדדית של אנשי הכפר. וסולומון ויאטקין, שלמד פעם תלמוד ועכשיו חש בכאב את בורותו, שוב נטל לידי את הספר. הוא תלמיד המחלקה היהודית של המכינה הקדם-אקדמית לפועלים ליד האוניברסיטה הממלכתית של לנינגרד.⁷⁷

המחלקה היהודית שירתה לא רק את תושבי העיר לנינגרד, אלא בעיקר את הנוער מערי השדה של רוסיה. בהתאם לתוכניות שנערכו מדי שנה הגיעו לכאן תלמידים ממחוז סמולנסק ובריאנסק, מרוסטוב-על-דון ומקאזאן, מקרים ומבאקו,⁷⁸ כלומר מאותם מחוזות, בהם היהודים היו די מתורבתים. בכל אחד מארבעת המחוזורים של המחלקה למדו בסוף שנות העשרים 30 סטודנטים. למרות שמכינות לאומיות הוקמו כדי ללמד נוער, שלא שלט היטב בלשון הרוסית, הרי שמהתחלה חלק מהמתקבלים למחלקה היהודית בלנינגרד לא שלטו דווקא ביידיש. סטודנטים כאלה בחרו את המחלקה היהודית, מכיוון שהדרך למוסד להשכלה גבוהה בתור נציג של מיעוט לאומי הייתה יותר קלה. התלמיד לתואר השלישי לשפות שמיות יצחק ויניקוב הצעיר,⁷⁹ שלימד במכינה ליידיש, כתב בדיווח שלו:

כאשר בסתיו 1925 התחלתי ללמד בקבוצה האמורה, הסתבר, שהקבוצה אינה אחידה מבחינת רמת הידע של השפה. מתוך 30 איש, 6 בכלל לא ידעו קרוא וכתוב, 17 שלטו בשפה

פחות או יותר... כתוצאה מהעבודה השנתית הצלחנו לפתח אצל הלומדים עניין ואהבה לשפה ולספר.⁸⁰

עם העלאת האיכות של הלימודים האקדמאיים בברה"מ, גדלו גם הדרישות מהמועמדים למכינה קדם-אקדמית. מ-1929 קיבלה המחלקה היהודית רשות לברור את המועמדים בעצמה מבלי להתחשב בדעתה של ההנהלה להשכלה טכנית מקצועית. אולם רמתם הנמוכה ומספרם הקטן של המועמדים, שנשלחו על ידי הארגונים מערי השדה, לא איפשרו לבצע בחירה אמיתית. כך, בשנת הלימודים 1929-1930 נשלחו למחלקה רק 27 מועמדים ל-34 מקומות פנויים, כשחמישה מהמועמדים נכשלו בבחינות כניסה. קרה שמערי השדה נשלחו אנשים, שמראש היה ידוע שאינם מתאימים ללימודים, ונבחרו רק בשל מוצאם היהודי.⁸¹ סיבת הכישלון של המחלקה היהודית הייתה כנראה בעובדה, שבסוף שנות העשרים מועמדים לא היו צריכים ללמוד ביידיש וייתכן שהם ראו בלימודים במחלקה היהודית סלקציה מעליבה. בשעה שהמחלקה היהודית לא הייתה מסוגלת למצוא ברפובליקה הרוסית כולה שלושים סטודנטים מתאימים, לא הופסק הזרם של הנוער היהודי ששאף ללמוד באוניברסיטאות הסובייטיות. אפילו סטודנטים של המכינה היהודית שאפו להיקלט בתרבות הרוסית, לא קראו עיתונים ביידיש וכפי שהתבטא מנהל המכינה 'היו מנותקים מההמון'.

עם תחילתו של תהליך התייעוש עלו גם הדרישות לתלמידי המוסדות להשכלה גבוהה. ב-1932 התחילה באוניברסיטה של לנינגרד חזרה לשיטות ההוראה המסורתיות, בוטלה למשל שיטת הלימוד בקבוצות, כאשר רק סטודנט אחד מכל קבוצה ניגש למבחן והציון מוענק לקבוצה כולה. שוב היה צריך להגיש עבודות גמר ונערכו שני מועדי בחינות בשנה.⁸² המכינה עם הגישה המעמדית שלה הייתה מנוגדת לבדיקה האובייקטיבית של הצלחתו של התלמיד. בניגוד לבילורוסיה ולאוקראינה הצורך במחלקה היהודית במכינה היה מיום ייסודה בלנינגרד מוטל בספק ולכן חיסולה בתחילת שנות שלושים חלפה מבלי לעורר עניין.

ניתוח ההשכלה היהודית בפטרוגרד-לנינגרד בתקופה שבין שתי מלחמות העולם מראה, כמו בתחומים אחרים של החיים היהודיים, שעל גורלה השפיעו בצורה מכרעת רמת התירבות הגבוהה של האוכלוסייה העירונית, המסורת ההשכלתית והתחרות מצד מוסדות ההשכלה הכלליים בעלי איכות גבוהה. תפקיד חשוב שיחק גם חוסר העניין מצד השלטונות העירוניים בהקמת בית הספר היהודי אפילו בעל מגמות 'פרולטריות' בניגוד למדיניות, שנערכה בשנות העשרים בבילורוסיה ובאוקראינה.

בענייני בתי הספר הנסיבות הנ"ל נחשפו קודם כל באחוז נמוך של ילדי לנינגרד, אשר למדו בבתי הספר היהודיים, שגם לפני המהפכה לא עלה על 25% ובתקופה הסובייטית הלך והצטמצם בעקביות, ולא הגיע אפילו למוצק של הרפובליקה הרוסית, בשעה שבמחוזות המערביים מספר בתי הספר היהודיים גדל עד תחילת שנות השלושים. רק בתחילת שנות העשרים ארע מקרה יוצא מן הכלל במגמה הזו, כאשר בפטרוגרד נאלצו לפתוח בתי הספר ובתי יתומים יהודיים עבור היתומים שהגיעו מהעיירות של 'תחום המושב', שסבלו מפרעות. בניגוד לאוקראינה ולבילורוסיה בבתי הספר היהודיים בפטרוגרד נערכו הלימודים, בדרך כלל, בשפה הרוסית. יידיש הוכנסה רק במקומות, בהם הילדים לא שלטו בשפה הרוסית.

מהתקופה שלפני המהפכה שרדה בבתי הספר בפטרוגרד תשתית חומרית טובה יותר מאשר בערי השדה – בניינים, ספריות, סדנאות. מורים ותיקים, שנותרו בבית הספר, לימדו את הילדים את יסודות התרבות היהודית באמצעות הפעילות בחוגים. אף על פי כן, לקראת אמצע שנות השלושים בבית הספר היהודי האחרון בלנינגרד למד רק אחד מתוך אלף יהודים בלנינגרד והרוב אפילו לא העלה על דעתו שבית ספר כזה קיים.

מה שנוגע לחינוך הדתי המסורתי, הרי שלא היה לו תפקיד מכריע בפטרוגרד לפני המהפכה. מסורת ההשכלה השפיעה גם על המצב בבית הספר הגבוה בפטרוגרד. השלטונות היו מעדיפים מהתחלה להקים אוניברסיטה יהודית באזורים, בהם התגוררה אוכלוסייה יהודית שלא התבוללה. הכוונה הייתה, שאוניברסיטה כזו תכין מורים לבתי הספר היהודיים ופרופסורים 'אדומים'. אולם מכיוון שהדבר לא מומש, הרי שהם נאלצו להתגמש ופתחו אוניברסיטה בפטרוגרד, שם היו אנשי מדע, תוכנית לימודים מוכנה וספריות מצוידות היטב. השלטונות קיוו שבעתיד יצליחו להפוך גם את האוניברסיטה הזו לאוניברסיטה 'פרולטרית'. אולם כאשר לא עלה בידם לשנות את המגמה במידה מלאה ומרכזי מדע יהודיים התחילו להופיע במוסקבה, בבילורוסיה ובאוקראינה, חוסל המכון למדעי היהדות בפטרוגרד.

המוסד האופייני לתקופה הסובייטית הייתה המחלקה היהודית של מכינה קדם-אקדמית לפועלים באוניברסיטת לנינגרד, שהוקמה לשם הכנת הנוער היהודי שלא שולט היטב בשפה הרוסית ללימודים באוניברסיטה. המכינה היהודית לא הייתה נחוצה לוותיקים. חלק מהבוגרים ממרכז רוסיה כבר לא ידע יידיש ופנה למחלקה היהודית רק כדי להתגבר על המכשול החברתי בדרך לקבלת השכלה גבוהה. במכינה קיבלו סטודנטים כאלה יסודות התרבות היהודית ושיתפו אותם בעבודה ציבורית בקרב האוכלוסייה היהודית. הדבר אמור היה לחזק את זהותם הלאומית, מה

שהיה מנוגד ליעדם של מארגני המכינות הלאומיות, שראו בהן גשר להתבוללות. אבל המחלקה היהודית לא זכתה לפופולריות בקרב הנוער. גורמים זהים עם אלה שקבעו את גורל ההשכלה היהודית, השפיעו גם על תהליכים עיקריים, שהתנהלו בחיי התרבות היהודיים של לנינגרד ובעיקר, על מצב מדעי היהדות.

B. Borokhov, Yu. Gessen, G. Voltke, I. Cherikover, 'Prosveshchenie', *Evreiskaya Entsiklopedia*,¹
vol. 13, pp. 30-62

Z. Halevy, *Jewish Schools under Czarism and Communism. A Struggle for Cultural Identity*,²
New York 1976, p. 88

Evreiskaya zhyzn, 5 (1917), p. 23; 6 (1917), p. 25³

Evreiskaya nedelia, 8 (1917), p. 32; *Evreiskaya zhyzn*, 9 (1917), p. 26⁴

V. Levin, 'Ocherk evreiskogo shkolochnogo obrazovaniya v dorevolutsionnom Peterburge', *Evreiskaya shkola*, 1 (1993), p. 78⁵

⁶ בשנת 1915 למדו בבתי הספר 200 בנים ו-150 בנות (97, p. 47-48, no. 47-48).
(Vestnik evreiskogo prosveshchenia, no. 47-48, p. 97)
Otchet po Sankt-Peterburgskim uchilishcham OPE za 1901 g. St. Petersburg 1902

Vestnik evreiskogo prosveshchenia, 46 (1916), p. 85; A. Khaesh, 'Gimnazia Eizenbeta',⁷
Evreiskaya shkola, 2 (1993), pp. 45-52

Vestnik OPE, 20 (1913), pp. 139-142⁸

⁹ לוי (לעיל, הערה 5), עמ' 78-80; 73, p. 45 (1916), no. 45, *Vestnik evreiskogo prosveshchenia*;

Evreiskaya zhyzn, 6 (1917), p. 30

Evreiskii Ezhegodnik Kadima, Petrograd 1918, p. 26¹⁰

¹¹ דוד גינצבורג (1857-1910) היה מזרחן, פעיל ציבור יהודי, פילנתרופ. בשנים 1909-1910 שימש כיו"ר ההנהלה האדמיניסטרטיבית של בית הכנסת הגדול. גינצבורג עמד בראש אופ"ה, חברת חובבי שפת עבר והיה אחד העורכים של *Evreiskaya Entsiklopedia*. הוא ליקט ספרייה פרטית של כתבי יד וספרים יהודיים עתיקים הגדולה ביותר באירופה.

¹² אודות הקורסים, ראו: בנציון דינור, 'התוכנית להקמת בית ספר גבוה למדעי היהדות בפטרבורג 1916-1917

וגורלה', העבר, 6 (1958), עמ' 133; 110-115, pp. 110-115, M. Beizer, *Evrei v Peterburge*, Jerusalem 1989,

¹³ לב (יהודה-לייב) כצנלסון (1846-1917) – רופא, איש השכלה יהודי, סופר בעברית ופעיל ציבור. כינויו הספרותי – בוקי בן-יוגלי.

¹⁴ דינור (לעיל, הערה 12), עמ' 135; *Vestnik evreiskogo prosveshchenia*, 5 (1917), p. 32; *Evreiskaya nedelia*, 5 (1917), p. 32;

46 (1917), p. 77; 47-48 (1917), p. 25-35, 90

- ¹⁵ דינור, שם, עמ' 133.
- ¹⁶ *Razsvet*, 2 (1917), pp. 4-7; 3-4 (1917), pp. 10-11; I. Shneider, 'Jewish Educational Institutions in Petrograd, 1917-1918', *Jews in Eastern Europe*, 1(20), 1993, p. 34
- ¹⁷ *Vestnik evreiskogo prosveshchenia*, 47-48 (1916), pp. 104-107; העם, 1917, גיליון 11-12, עמ' 23. בועד הארגון נכללו: ח' פיאלקוב, ס' קמנצקי, א' קיסלגוף, מ' מוטילבה, ג' ארונוביץ', א' אלכסנדרובה, ב' אלפרין, מ' צירנין, ו' גנדלר, א' גולומב (1917), p. 46 (*Evreiskaya zhyzn*, 12-13)
- ¹⁸ העם (1917), עמ' 22-24; 26 (1917), pp. 11-18; 25 (1917), pp. 10-18 (*Evreiskaya nedelia*, 25)
- ¹⁹ *Novyi put*, 23 (1917), pp. 13-16; 24-25 (1917), pp. 18-23; *Razsvet*, 1 (1917), pp. 27-28
- ²⁰ בנציון (דינבורג) דינור (1884-1973) – היסטוריון, מורה ופעיל ציבור. מורה להיסטוריה יהודית בגימנזיה של אייזנבט, אחר-כך יושב ראש הועדה לרפורמה. משנת 1921 בארץ ישראל. מ-1948 פרופסור להיסטוריה יהודית באוניברסיטה העברית בירושלים. בשנים 1951-1955 – שר החינוך והתרבות.
- ²¹ דינור (לעיל, הערה 15), עמ' 138.
- ²² שם; *Vestnik evreiskogo prosveshchenia*, 47-48 (1916), p. 117
- ²³ *TsGIAP*; 'Kulturno-obshchestvennaya zhyzn', *Evreiskaya tribuna*, 1-2 (1918), pp. 14-22; קובץ 1532, רשימה 1, תיק 1790.
- ²⁴ *TsGASPB*, קובץ 75, רשימה 1, תיק 29, דף 53-55, 64-65.
- ²⁵ שם, דף 158; *TsGIA*, קובץ 1532, רשימה 1, תיק 1789; *Khronika evreiskoi zhyzni*, 7-8 (1918), p. 30
- ²⁶ שניידר (לעיל, הערה 16), עמ' 44.
- ²⁷ *Zhyzn natsionalnostoni*, 24 (1919), p. 2
- ²⁸ *TsGAIPD*, קובץ 16, רשימה 11, צרור 640, תיק 10707, דף 1-2.
- ²⁹ D. Levin, *Desiat vagonov*, Moscow-Leningrad 1931, pp. 18-19
- ³⁰ קולטור און בילדונג, 4-5 (1920), עמ' 63.
- ³¹ *Zhyzn natsionalnostoni*, 2 (1920), p. 4
- ³² לויץ (לעיל, הערה 28), עמ' 16.
- ³³ *Petrogradskaya pravda*, 9.7; 30.11.1922; 22.3.1923
- ³⁴ E. Mazo, ; *GARF*, קובץ 1339, רשימה 1, תיק 635; *TsGASPB*, קובץ 1318, רשימה 1, תיק 892, דף 26
- ³⁵ 'Vospominania starogo evreya', *Narod moi*, 14 (1940), p. 4
- ³⁶ בשנת 1926 התאחדו בתי הספר האלה לבית ספר אחד (*GARF*), קובץ 1339, רשימה 1, תיק 635; תיק 1040, דף 1.
- ³⁷ N.V. Yukhneva, 'Peterburg – Leningrad – mnogonatsionalnyi gorod', *My zhyviom na odnoi zemle*.
- ³⁸ *Naselenie Peterburga i Leningradskoi oblasti*, Sankt-Peterburg 1992, p. 53; *Tribuna*, 9 (1927), p. 9;
- ³⁹ *Tribuna*, 34 (1931); 8 (1932)

³⁷ ספרי כתובות *Ves Leningrad*, לנינגרד, 1931, p. 5; *Tribuna*, 2 (1934), p. 5

I. Tverskoi, 'Leningradskaya evreiskaya shkola', *Leningradskii evreiskii almanakh*, 18 (1988), pp. 67-78

67-78

שם ³⁹

⁴⁰ ג' בלום, פועלי-ציון אין ראטנפארבאנד, תל-אביב תשל"ח, עמ' 100.

Tribuna, 11 (1934), p. 24 ⁴¹

I. Tverskoi, 'Zusia-Zinovii Aronovich', *Leningradskii evreiskii almanakh*, 19 (1989), pp. 52-55 ⁴²

V. Gessen, Jewish University of Petrograd, *East European Jewish Affairs*, 22, 1 (1992), pp. 74-75 ⁴³

; *TsGIA*, קובץ 1532, רשימה 1, תיק 1761.

⁴⁴ א' שטיינבערג, 'שמעון דובנאוו', די גאלדענע קייט, 39 (1961), עמ' 7-8.

A. Greenbaum, 'New Light on the Fate of Zorakh Grinberg', *Jews and Jewish Topics in the Soviet* ⁴⁵

Union and Eastern Europe, 2 (12), 1990, pp. 32-34

Alter, 'Oasis', *Razsvet*, 6 (1922), p. 10 ⁴⁶

⁴⁷ סמואיל (שמואל) לוזינסקי (1874-1945) – פרופסור, מחבר ספרים רבים להיסטוריה של אירופה המערבית, של קהילות יהודיות באירופה, של אנטישמיות וכן ביוגרפיות של פעילים מדיניים. למד באוניברסיטאות בקייב, ברלין, פריס, פטרוגרד. בשנים 1919-1925 שימש כרקטור המכון למדעי היהדות. מ-1926 הירצה באוניברסיטאות של קאוקז הצפונית, בלנינגרד ובקירוב.

⁴⁸ בשנים הראשונות הירצה בוריס ברוצקוס (בעיות כלכליות בקרב היהודים), יולי ברוצקוס (תולדות יהודי רוסיה), יולי גסן (תולדות יהודי רוסיה), שאול גינצבורג (ספרות יהודית מודרנית), איליה גינצבורג (אמנות פלסטית אצל היהודים), יונה גינצבורג (לשון ערבית), שמעון דובנוב (היסטוריה יהודית), יוסף קליינמן (תולדות היהודים בפולין ובלטיא), גריגורי קראסני-אדמוני (היסטוריה עתיקה של היהודים, תנ"ך), מיכאל קולישר (משפט יהודי), יוסף קולישר (היסטוריה כלכלית של היהודים), סמואיל לוזינסקי (היסטוריה של העת החדשה של היהודים באירופה המערבית, היסטוריה כלכלית של היהודים בימי הביניים), משה מיימון (תולדות האמנות היהודית), יצחק מארקון (תולדות היהודים באירופה המזרחית), סולומון רוזובסקי (תולדות המוסיקה היהודית), ישראל צינברג (הספרות היהודית בימי הביניים, תולדות הלשון יידיש), אהרון שטיינברג (פילוסופיה של היהדות, מתודולוגיה של מדעי הרוח), ישראל אליאשב (בעל-מחשבות) ואחרים. A. Greenbaum, *Jewish Scholarship and Scholarly Institutions in*

Soviet Russia, 1918-1953, Jerusalem 1978, p. 10; M. Beizer, *Evrei v Peterburge*, Jerusalem 1989, pp.

137-139

M. Beizer, 'New אצל וגם פרק 9 גסן (לעיל, הערה 43). אודות צינברג, ראו פרק 9 וגם אצל *Evreiskii vestnik*, 1 (1922), p. 17;

S. Dubnov, Information on the Life of Izrail Tsinberg', *Soviet Jewish Affairs*, 21, 2 (1991), p. 31-38;

Kniga zhyzni, Vol. 2, Riga 1935, p. 281

- ⁴⁹ גסן, שם, עמ' 78.
- ⁵⁰ בשנים הראשונות של קיום האוניברסיטה היהודית נחשבו הלשונות עברית, יידיש ורוסית כלשונות שוות זכויות. גרינברג דרש, שההרצאות ייערכו ביידיש, אולם מכיוון שרוב המרצים לא שלטו בשפה זו במידה הרצוייה, הקומיסר נאלץ להסכים, ששפת ההרצאות תהיה חופשית. בהמשך דרש הקומיסריון היהודי שהאוניברסיטה תתחייב לעבור ליידיש במשך שלוש שנים, אך הדבר לא מומש (Razsvet, 7 (1922), p. 6).
- ⁵¹ דובנוב (לעיל, הערה 48), עמ' 284, 302.
- ⁵² Evreiskii vestnik, 5-6 (1922), p. 10
- ⁵³ TsGASPB, קובץ 1318, רשימה 1, תיק 1126, דף 24, 29.
- ⁵⁴ N.E. Nosov, 'Vysshaya shkola', Ocherki istorii Leningrada, Vol. 4, Leningrad 1964, pp. 677-678
- ⁵⁵ אלטר (לעיל, הערה 46), עמ' 10; Evreiskii vestnik, 1 (1922), pp. 15-16
- ⁵⁶ דובנוב (לעיל, הערה 51), עמ' 281, 306; אלטר (לעיל, הערה 50), עמ' 6.
- ⁵⁷ דובוב, שם, עמ' 314; אלטר (לעיל, הערה 55), עמ' 10; גסן (לעיל, הערה 47), עמ' 76.
- ⁵⁸ דובנוב, שם, עמ' 320-321, 323; TsGASPB, קובץ 1318, רשימה 1, תיק 1126, דף 24, 29.
- ⁵⁹ דובנוב, שם, עמ' 323, 325; אלטר (לעיל, הערה 56), עמ' 6-7; TsGASPB, קובץ 1318, רשימה 1, תיק 1197, דף 12; TsGAIPD, קובץ 16, רשימה 11, צרור 640, תיק 10707, דף 3-4.
- ⁶⁰ TsGASPB, קובץ 1318, רשימה 1, תיק 1130, דף 12, 19.
- ⁶¹ גרינבוים (לעיל, הערה 48), עמ' 27; no. 32, p. 18; Razsvet, 27 (1922), p. 17;
- ⁶² אלטר (לעיל, הערה 59), עמ' 7. אחרי מעצר קצר מועד באפריל-מאי 1923 היגר אייזנשטדט לצרפת (Razsvet, 1922, no. 21, p. 13).
- ⁶³ לקראת אפריל 1922 התקבלו מארה"ב \$2000 (Razsvet, 20 (125), 1922, p. 6); אלטר, שם).
- ⁶⁴ אלטר, שם; Razsvet, 21 (1922), p. 21
- ⁶⁵ TsGASPB, קובץ 2555, רשימה 1, תיק 908, דף 5; קובץ 1318, רשימה 1, תיק 1130, עמ' 4; TsGAIPD, קובץ 16, רשימה 11, צרור 640, תיק 10707, דף 2.
- ⁶⁶ Leningradskaya pravda, 20.5.1924
- ⁶⁷ גרינבוים (לעיל, הערה 61), עמ' 10, 142; דער עמעס, 13.5.1924; Ves Leningrad (לעיל, הערה 37), 1925.
- ⁶⁸ TsGAIPD, קובץ 16, רשימה 11, צרור 649, תיק 10963.
- ⁶⁹ V. Lukin, 'Jewish Scholarly Life in Leningrad in the mid-1920s: Background to a Letter', Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe, 2 (15), 1991, p. 66-72
- ⁷⁰ נוסוב (לעיל, הערה 54), עמ' 681; Leningradskaya pravda, 7.12.1929
- ⁷¹ Petrogradskaya pravda, 31.5.1922

⁷² נוסוב (לעיל, הערה 70), עמ' 681; *Petrogradskaya pravda*, 25.3.1922, 17.11.1923;

⁷³ *Leningradskaya pravda*, 22.3.1924, 7.5.1924; *Petrogradskaya pravda*, 17.11.1923

⁷⁴ שטערן, 1926, מס' 7-8, עמ' 72.

⁷⁵ *Leningradskaya pravda*, 7.12.1929

⁷⁶ מ' גיטליץ (1895-1945) היה מחבר העבודה על יחסים הדדיים בין שורשים סלאביים ועבריים בלשון היידיש. על

גיטליץ ראו: גרינבאום (לעיל, הערה 67), עמ' 215-216.

⁷⁷ *Leningradskaya pravda*, 22.3.1929

⁷⁸ דער עמעס, 2.6.1929.

⁷⁹ יצחק ויניקוב (1897-1973) - מומחה לשפות שמיות, אתנוגרף. סיים ב-1925 את האוניברסיטה הממלכתית

בלניגרד. השתתף בפעילות אופ"ה והחברה היהודית ההיסטורית-אתנוגרפית. מ-1929 עד 1942 עבד במכון

האתנוגרפיה של האקדמיה למדעים בברא"מ (מ-1941 מנהל המכון). באוניברסיטה של לניגרד עמד בין השנים 1949-

1945 בראש הקתדרה לאשורולוגיה ועברית.

⁸⁰ *TsGASpb*, קובץ 2552, רשימה 1, תיק 2560.

⁸¹ דער עמעס, 3.11.1929, 19.12.1929.

⁸² *Ocherki po istorii Leningradskogo universiteta*, Leningrad 1968, Vol. 2, p. 64